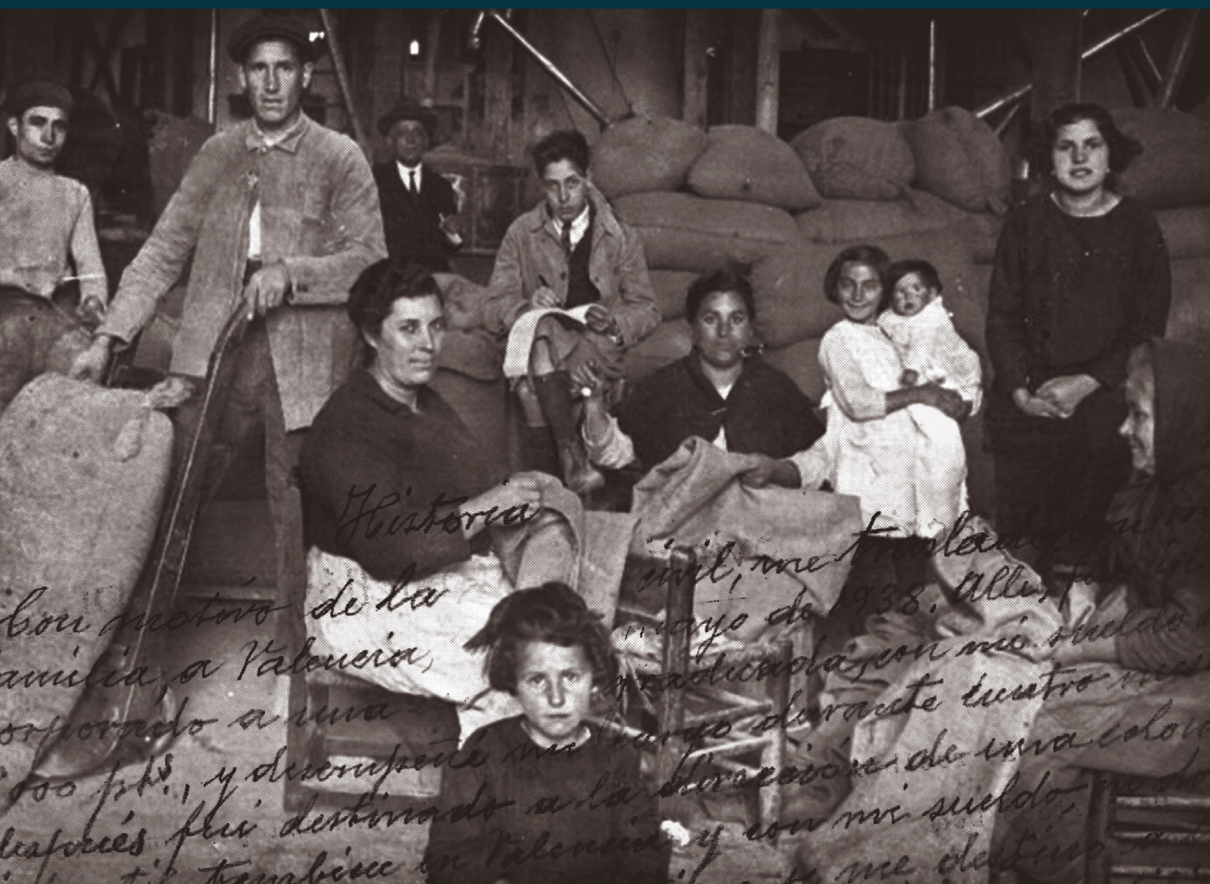

Històries de vida al Castelló de la guerra i la postguerra

Maria Isabel Peris Muiños

TERCERA EDICIÓ REVISADA I AMPLIADA

GRUP PER LA RECERCA DE LA MEMÒRIA HISTÒRICA DE CASTELLÓ

HISTÒRIA
MEMÒRIA
TESTIMONIS
UNIVERSITAT JAUME I

Històries de vida al Castelló de la guerra i la postguerra

COL · LECCIÓ HISTÒRIA I MEMÒRIA

DIRECCIÓ

Vicent Sanz Rozalén. Universitat Jaume I de Castelló

COMITÉ CIENTÍFIC DE LA COL · LECCIÓ

Josep Miquel Santacreu Soler. Universitat d'Alacant

Pelai Pagès Blanch. Universitat de Barcelona

Josep Sánchez Cervelló. Universitat Rovira i Virgili de Tarragona

Ricard Camil Torres. Universitat de València

Shirley Mangini. California State University. Long Beach

Claudio Venza. Università degli Studi di Trieste

Pablo García Colmenares. Universidad de Valladolid

Carme Agulló Díaz. Universitat de València

Anne Walsh. University of Sidney

Leandro Álvarez Rey. Universidad de Sevilla

Luis Martín Martínez. Université de Pau et des Pays de l'Adour

Carmen González Martínez. Universidad de Murcia

Javier Navarro Navarro. Universitat de València

Marie-Hélène Soubeyroux. Université François-Rabelais. Tours

Manuel Requena Gallego. Universidad de Castilla-La Mancha

Queralt Solé Barjau. Universitat de Barcelona

Rafael Sebastiá Alcañiz. Universitat d'Alacant

Històries de vida al Castelló de la guerra i la postguerra

Maria Isabel Peris Muiños

TERCERA EDICIÓ REVISADA I AMPLIADA

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT JAUME I. Dades catalogàfiques

Noms: Peris Muiños, Maria Isabel, autor | Universitat Jaume I. Publicacions, entitat editora | Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló

Títol: Històries de vida al Castelló de la guerra i la postguerra / Maria Isabel Peris Muiños

Descripció: Tercera edició revisada i ampliada | Castelló de la Plana : Publicacions de la Universitat Jaume I. Servei de Comunicació i Publicacions, juny 2022 | Col·lecció: Història i memòria. Testimonis ; 1 | Inclou referències bibliogràfiques

Identificadors: ISBN 978-84-18951-44-2 (paper) | ISBN 978-84-18951-45-9 (pdf) | ISBN 978-84-18951-46-6 (epub)

Matèries: Castelló de la Plana (Comunitat Valenciana) -- Història -- 1936-1939, Guerra Civil -- Relats personals | Castelló de la Plana (Comunitat Valenciana) -- Història -- 1939-1955 Guerra Civil -- Relats personals

Classificació: CDU 94(460.311 C.)"1931/39"(093.3) | CDU 94(460.311 C.)"1939/55"(093.3) | THEMA NHWR3 1DSE-ES-TBA 3MPBGJ-ES-B

Publicacions de la Universitat Jaume I és una editorial membre de l'UNE, cosa que en garanteix la difusió i comercialització de les obres en els àmbits nacional i internacional. www.une.es.

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat d'excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

Director de la col·lecció: Vicent Sanz Rozalén

© Del text: Maria Isabel Peris Muiños, 2022

© Del disseny de la coberta: Josep Porcar, 2012

Il·lustració de la coberta: Molí d'arròs a la ronda de la Magdalena (1928), del fons fotogràfic de Carmen Beltran Guinot (v. p. 98)

© De la present edició (tercera revisada i ampliada): Publicacions de la Universitat Jaume I, 2022

Primera edició: març 2012

Segona edició: novembre 2012

Tercera edició revisada i ampliada: juny 2022

Coordinació de l'edició: M. Carme Pinyana i Garí

Revisió lingüística dels testimoniatges: Montserrat Ferrer

Edita: Publicacions de la Universitat Jaume I. Servei de Comunicació i Publicacions
Campus del Riu Sec. Edifici Rectorat i Serveis Centrals. 12071 Castelló de la Plana
www.tenda.uji.es publicacions@uji.es

ISBN paper: 978-84-18951-44-2

ISBN pdf: 978-84-18951-45-9

ISBN ePub: 978-84-18951-46-6

DOI: <http://dx.doi.org/10.6035/HistoriaMemoria.Testimonis.1>

Dipòsit legal: CS 420-2022

ÍNDEX

PRESENTACIÓ. La veu de nou recuperada, <i>Francesc Michavila</i>	9
PRÒLEG	17
INTRODUCCIÓ	23
 1. LES FONTS ORALS I EL GRUP PER LA RECERCA DE LA MEMÒRIA HISTÒRICA DE CASTELLÓ DE LA PLANA	 27
El testimoni i el seu àmbit de treball	27
Enfocament metodològic	30
L'entrevista	31
El relat i els seus protagonistes	34
 2. EL CASTELLÓ DELS ANYS TRENTA	 39
La ciutat i el seu entorn	39
<i>Un recorregut urbà</i>	43
<i>La vida socioeconòmica</i>	55
Vida política, religió i cultura	63
<i>El significat del republicanisme</i>	63
<i>La qüestió religiosa</i>	67
<i>L'alegria republicana i la crisi</i>	69
<i>Panorama cultural</i>	77
De l'any 1936 a la fi de la guerra.....	82
 3. LA VIDA QUOTIDIANA	 103
A la guerra	114
A la postguerra	130
 4. TESTIMONIATGES	 149
Rosa Bausá Torres	149
Manola Fernández Suárez	167

Josefa Ortiz Ferrer	186
José Francisco Pastor Fabregat	199
Carmen Portolés Ramos	212
Carmen Prades Casimiro	218
María Lidón Ramos Falcó	232
Vicent Rovira Ramos	236
Amèlia Sos Navarro	246
Maria V. P.	255
Leocadia Bartual Segura	264
Josefa Manteca	283
José Ortiz Cervera	316
Maria Saport Agramunt i Tomàs Forcadell Peris	336
 5. FONTS BIBLIOGRÀFIQUES	 357

PRESENTACIÓ

La veu de nou recuperada

FRANCESC MICHAVILA

Potser Stefan Zweig és, amb la seua vida i les seues obres, un dels escriptors que més s'aproxima als valors i ideals pels quals van lluitar, i molts van morir, en defensa dels principis democràtics que sustentava la República espanyola. El seu somni d'un demà construït sobre la base de l'educació, la seua confiança en la fraternitat dels pobles, la seua lluita per un món més just, fan de Zweig un pensador l'existència del qual no va poder suportar que el totalitarisme triomfara. Hi ha pàgines dels textos de l'escriptor vienés en els quals sembla anticipar-se a tot el que els va succeir als admirables herois que aquest text de Maribel Peris recorda. El final de la «Introducció» al seu llibre *Castellio contra Calvino*, que Zweig dedica al combat de la intolerància i el fanatisme, conté una afirmació aplicable als exiliats i represaliats espanyols de 1939: «Fins i tot com a vençuts, els derrotats, els que amb els seus ideals intemporals es van avançar a la seua època, van complir la seua missió, perquè una idea està viva en la terra solament amb guanyar testimonis i adeptes que visquen i muiren per ella».

No poques vegades done voltes a què és digne en el temps que visc, a quines són les qüestions que mereixen la meua atenció i que tinc per transcendents. La política quotidiana m'avorreix cada vegada en major mesura; no obstant això, assumptes que es perfilen amb caràcter atemporal i representen els grans ideals m'atrapen de manera irresistible, i la

fascinació pels éssers, reals o imaginaris, com és el doctor Rieux creat per Camus en *La pesta*, que els encarnen, creix de dia en dia en el meu interior.

Els fets que ixen a la superfície gràcies al treball abnegat i valent dels impulsors de la memòria històrica alimenten el meu pensament amb històries reals i les veig envoltades de grandiosos gestos humans. Són ells els qui alimenten la meua fe en el demà. Un buf d'aire fresc per a respirar. En les televisions, o en les pàgines dels periòdics, contenen històries plenes d'humanisme de persones que reivindiquen i respecten els seus avantpassats o els seus coneguts, aquells que vuitanta o més anys enrere van lluitar per la llibertat. Ho van sacrificar tot pels seus principis.

El silenci imposat a un poble acaba derivant sempre en una malaltia social incurable. Si Pascal diu, en el seu *Pensée*, que el major dels mals d'un poble és una guerra civil, no hi resta molt a la saga la negació de la paraula i la falta de llibertat d'expressió, que és una mena de mort intel·lectual per als éssers humans. Tampoc és millor el silenci còmplice. Moltes vegades m'he repetit, en aqueixos moments de soledat especialment propicis per a ser creatiu, el que canta Raimon: «Jo vinc d'un silenci antic i molt llarg, jo vinc d'un silenci que no és resignat, jo vinc d'un silenci que la gent romprà, jo vinc d'una lluita que és sorda i constant». El silenci es pot imposar; l'oblit, mai. Un poble que oblida els seus orígens és un poble que de segur perdrà la seua identitat, com també deia el poeta de Xàtiva.

El temps que vivim està necessitat d'esperança, de valors i d'il·lusions. En un temps així no ens ha d'estranyar que les causes nobles es vegem sotmeses a les proves més difícils, que han de superar els obstacles majors. Com sempre, la valentia allibera. Valentia que no desmesura, atreviment que no fanatisme, tolerància enemiga de l'exclusió del que pensa diferent. En *La velada en Benicarló*, el president Azaña, per boca del personatge Garcés, ho deia amb clarividència: «Pienso en la zona templada del espíritu, en la que no se acomoda la

mística ni el fanatismo políticos, de donde está excluida toda aspiración a lo absoluto». Els nostres herois d'aquesta obra van entendre bé que la llibertat no fa més feliços els homes, els fa senzillament homes, com afirmava l'il·lustre polític.

Amb aquests pensaments rondant pel meu cap, en els primers dies d'un mes d'agost de fa més de deu anys, vaig rebre una trucada telefònica de Maribel Peris. Em demanava que escriviguera la presentació de l'extraordinari treball que ara es reedita. No vaig dubtar a acceptar, vaig sentir la crida de la dignitat. Era poca la meua contribució, però em feia partícip en una de les causes més nobles que es podia posar al meu abast.

En aquells dies, un ajuntament havia pres la decisió de retirar l'última estàtua eqüestre de Franco que encara hi havia a Espanya, per a vergonya o enrogiment col·lectiu. Allò em va recordar el vers de León Felipe que, en l'*Español del éxodo y del llanto*, en 1939, afirmava que sense els poetes no podrà existir Espanya, i li dedicava a Franco els següents versos: «Tuya es la hacienda, la casa, el caballo y la pistola. Mía es la voz antigua de la tierra. Tú te quedas con todo y me dejas desnudo y errante por el mundo... más yo te dejo el mundo... ¡mudo! ¿Y cómo vas a recoger el trigo y a alimentar el fuego si yo me llevo la canción?». Amb la veu dels poetes no va poder el colpista. Com que la seua cultura era escassa, no podia intuir allò que posteriorment va afirmar Celaya: que la poesia és una arma carregada de futur.

Aquelles veus antigues però universals, aquells testimoniats de lleialtat i idealisme, són els que nien en els impulsos de recuperació de la memòria històrica que ara, ací i allà, en un lloc i un altre d'Espanya, sorgeixen espontanis, com si el temps transcorregut no comptara. Donant proves del caràcter etern dels grans ideals, aliens a la geografia i a la temporalitat.

La raó dels republicans de Castelló, la seua paraula, el seu testimoniatge. Aquell Castelló que ens va fer orgullosos de ser fills seus és el Castelló que es recorre en la primera part del llibre. El Castelló republicà de González Chermà, el de

Fernando Gasset, el de Gaetà Huguet, el de José Royo o el de Vicent Sos. També és el Castelló del meu avi o del meu pare. Aquell Castelló que, afirmant-se en els valors republicans, les arrels dels quals es trobaven en la Revolució Francesa i es van anar decantant durant l'últim terç del segle XIX, va avançar de manera decidida en la seua vertebració com a poble. Un poble que millorava la seua educació, que tenia inquietuds culturals i que progressava socialment.

Recorde amb orgull que el meu avi Federico Michavila va fer el monument funerari erigit en memòria de González Chermà.

També recorde, amb tota la intensitat i el dramatisme que la meua imaginació aporta a l'escena, allò que explicava el meu pare respecte a la mort del meu avi. El meu pare tenia en 1937 responsabilitats en ensenyament secundari per encàrrec del Govern de la República que es trobava a València. El sotssecretari del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts era en aquells dies Wenceslao Roces, que havia sigut il·lustre catedràtic de la Universitat de Salamanca i la labor del qual com a traductor encara perdura. Un dia, assabentat de la greu malaltia del meu avi, Roces va enviar el seu cotxe oficial perquè recollira el meu pare, que es trobava en tasques d'inspecció educativa, i que el traslladara a la seua casa a Castelló dient-li que el seu pare estava molt malalt. En arribar a la seua casa, la trobada entre pare i fill va ser dramàtica, entre dos éssers que a més de voler-se s'admiraven. «Guanyarem la guerra?», va preguntar el meu avi, a la qual cosa el meu pare va contestar afirmativament. Federico Michavila, reconfortat, va concloure: «Aleshores em puc morir tranquil». El meu avi era un idealista, com també ho era el meu pare, un membre més d'aquella generació a la qual es dirigeixen els esforços dels grups de memòria històrica per a rescatar-los de l'oblit i la injustícia del silenci.

Les veus han de trobar la via adequada per a ser escoltades. La bona narració és clau. És ací on s'ubica el treball de Maribel Peris, l'escriptora, la narradora. Experta, intel·ligent,

culta, compromesa amb la causa sobre la qual escriu, preocupada per fer bé les coses. Peris va estudiar la branca de Pedagogia de la llicenciatura de Filosofia i Lletres. Després es va formar en Logopèdia, a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, a la Universitat Autònoma de Barcelona. El seu camp professional és la psicopedagogia: treballa de logopeda i de terapeuta.

Maribel Peris, com immediatament percebrà el lector del llibre, s'interessa d'una manera especial per l'enfocament psicològic i sociològic de les conseqüències que va tenir la guerra civil i ho fa singularment sobre les que va tenir la repressió patida durant la postguerra. En la segona part del llibre, en els testimoniatges allí recollits, en les emocionants entrevistes que relata l'autora, i des del començament de cadascuna d'aquestes, el lector es trobarà molt pròxim al protagonista que parla. Les seues vivències, els seus patiments, la seua determinació, la seua voluntat per a superar les adversitats i sobreviure en condicions hostils. En això té molt a veure la bona literatura de Peris, i la sensibilitat amb què dona cabuda en els seus relats als detalls humans.

En aquesta tercera edició revisada i ampliada, l'autora incorpora nous testimoniatges, més gestos heroics.

L'elaboració és important, el bon fer de l'escriptora també, però el més important, el veritablement important, és que la veu del poble té ací cabuda. La veu d'aquells que, davant de la barbàrie, el fanatisme i la intolerància de l'Espanya més negra, van oposar les seues ànsies de llibertat.

La defensa de la llibertat, la creença que un món millor era possible, es percep en cadascun dels relats. Són relats càlids, d'éssers humans, molt humans, la majoria senzills. Relats de gent del poble, amb ganes de superar-se, amb els seus sentiments, les seues angoixes, les seues filies i les seues fòbies. Relats de persones que van defensar la llibertat i se senten orgulloses d'haver-ho fet. Als que figuraven en anteriors edicions, l'autora n'afegeix altres de nous que enriqueixen aquest llibre que té molt d'obra coral.

Entre aquests relats està el de Juan Antonio Bartual, a la filla del qual, Leocadia, vaig tenir l'immens honor de conèixer fa ja tretze anys. Uns amics de l'Associació González Chermà i Maribel Peris em van dir que estava interessada a conèixer-me i donar-me una foto en la qual apareixia el meu pare al costat del seu mestre Bartual. Quanta emoció vaig sentir i quin immens agraïment vaig professar a aqueixa dona, que amb un somriure en la boca esperava la nostra visita! Acompanyat de Maribel i Francesc Mezquita, durant un parell d'hores vaig xarrar i, el que és més important, vaig escoltar Leocadia a la seua casa de la ronda Magdalena. La seua vida exemplar, en pocs traços, va desfil·lar davant meu, les seues anècdotes, la seua relació amb la meua família (durant més de cinc decennis havien viscut davant per davant en el mateix carrer), la seua inesgotable lluita per a salvar la vida del pare empresonat, la seua ferma defensa del comportament exemplar del seu progenitor durant tota la seua existència dedicada a la noble tasca d'educar, i que va ocupar els seus dies sense llibertat a ensenyar a escriure i a comptar a altres presos humils. Leocadia apareixia davant meu amb la més gran altura de mires que podia cabre en un ésser humà. Em vaig acomiadar d'ella emocionat i vaig pensar que la grandesa de l'ésser humà no tenia límits.

Per a descriure l'ahir, per a canalitzar la vida que arriba des del passat, bé val aquest llibre. Encara que parle de protagonistes d'un altre temps, d'històries que van ocórrer fa anys, molts anys, és un llibre d'esperança i de futur, de somnis i d'il·lusions. En la seua primera part, té bastant de text històric, però en la segona els personatges que desfilen sobretot parlen del demà, del demà de cadascun. Per tant, es projecten sobre el nostre present, i el seu sacrifici ens demana que fem amb fermesa la defensa dels nostres ideals, que eren els seus, un compromís existencial inextingible.

Deia Antonio Machado del 14 d'abril de 1931 que el recordava com «un hermoso día de sol cuando con las primeras hojas de los chopos y las últimas flores de los almendros llegaba la República». En el sisé aniversari d'aqueixa data, el bon

home i extraordinari poeta que va ser Machado, un dels millors alumnes que va tindre la Institución Libre de Enseñanza, va escriure un emotiu text amb els seus records d'un 14 d'abril. Començava així: «Unos cuantos hombres honrados, que llegaban al poder sin haberlo deseado, acaso sin haberlo esperado siquiera, pero obedientes a la voluntad progresiva de la nación, tuvieron la insólita y genial ocurrencia de legislar atenidos a normas estrictamente morales, de gobernar en el sentido esencial de la historia, que es el del porvenir».

Avui, que és també 14 d'abril, quan es compleixen noranta anys justos del dia més preclar de la història d'Espanya, i vuitanta-quatre de quan va plasmar Machado les emotives paraules que precedeixen, reescric aquest text de fa onze anys. El respecte i la veneració pels relats i els seus protagonistes, ací recollits per Maribel Peris, no han minvat gens en mi. Ben al contrari, el seu record s'engeganteix amb el pas del temps, les seues raons els fan encara més admirables. La lectura del text els eleva fins a convertir-los en referents morals intemporals per als qui, com jo, pretenen seguir en la vida el camí recte al qual es refereix Flaubert en el llibre *L'éducation sentimentale*, per boca del seu personatge Frédéric Moreau.

Pròleg

HISTÒRIES DE VIDA AL CASTELLÓ DE LA GUERRA I LA POSTGUERRA naix al si del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló, és part del projecte de recollida de testimoniatges dels perdedors de la Guerra Civil per fer realitat la reivindicació de la memòria viva i allunyar l'ombra de la por. L'oblit no es pot edificar sobre un buit de memòria. Certament, una mirada des del present difícilment podrà captar la intensitat dels esdeveniments del passat, però sí que ens ajuda a la seua comprensió arran del seu significat i no tant a enjudiciar uns fets fora ja del seu context.

Amb aquestes paraules començava el pròleg quan aquest llibre va veure la llum l'any 2012. La comprensió del significat del passat no ha estat una labor fàcil. Allunyats els fets i com amagats al pensament dels que els van viure han perdut els referents que els emparaven. Les necessitats més immediates de supervivència, la resignació, la por i la impotència han fet el seu treball.

La memòria dels vençuts portava una anadura i encara hi havia persones que ens podien exposar el seu testimoniatge directe. El període de finals dels 90 i principi del segle XXI van ser anys d'intensitat en la recollida de fonts orals. Encara hi havia cert temps, per a parlar-nos de les seues vivències; eixe temps que inexorable ha avançat i a hores d'ara s'escapa. Aquelles xiquetes, xiquets i adolescents, els que viuen, passen dels 90 anys. Per això la transmissió de les seues veus silenciades han de tindre ressò fins que puguen formar part de la història, recuperar la normalitat i el protagonisme que van guanyar-se amb el patiment i el silenci al fil de la seua vida. En

el fons, la cura de la dignitat malmesa, el desig i l'esperança del reconeixement i la pau d'una veritable justícia.

Aquest llibre està dirigit a la societat, als joves en el seu dret a conèixer la identitat del seu país, als hereus directes del silenci i als protagonistes d'aquestes històries, per a revelar una part de la identitat del patrimoni històric i el seu dret a formar part de la memòria col·lectiva.

Des del primer moment es va concebre dedicat especialment a les víctimes i familiars que patiren la injustícia, la pèrdua de les seues vides, la tortura, la marginació i l'exili a causa de la repressió del règim franquista. A totes i tots els que van patir per aquesta causa l'exili i van haver d'abandonar el seu país, així com els que patiren l'exili interior al llarg de la dictadura. Ara toca expressar l'agraïment entranyable a les persones que ens han oferit els seus testimonis orals, moltes d'elles ja no estan amb nosaltres. El nostre agraïment també als companys/es del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló en la tasca de recuperació de la memòria, a les persones de l'entorn que ens han ajudat de diverses formes i ens han aportat generosament una inestimable documentació. Sense la seua valuosa col·laboració no hauria estat possible portar endavant i continuar el projecte.

Aquests anys han estat d'aprenentatge, d'aprofundiment, d'intensa difusió, d'aplicació didàctica i d'incidència en el protagonisme dels testimoniatges presentats.

Aquesta nova edició presenta una estructura semblant a les edicions anteriors. En la seua primera part, la introducció «Les Fonts Orals i el Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló», es fa una exposició de diferents reflexions sobre el plantejament i l'enfocament metodològic del treball amb fonts orals. «Castelló de la Plana als anys trenta» mostra el seu marc històric, és només un referent per a la contextualització dels relats. Tot i no ser massa prolífiques, el lector pot recórrer a les fonts bibliogràfiques per aprofundir en el seu coneixement. «Vida quotidiana», elaborada amb fonts orals i la seua confluència amb fonts bibliogràfiques i

documentals, és una mostra descriptiva de trets, vivències i costums significatius d'aquells anys.

En la segona part trobem «Testimoniatsges», que és la reproducció de les entrevistes, relats on cada testimoni està precedit d'un esbós biogràfic. En aquesta nova edició s'incorporen cinc testimonis: tres dones i dos hòmens. Aquests testimonis ens expressen com era el seguit de la vida, com era, per exemple, el món dels treballadors i treballadores de la terreta, el llenguatge, el veïnat... Ens relataran com la guerra i, dins d'ella, els bombardejos van irrompre en eixa quotidianitat. Altres ens parlaran del drama de la repressió del nou règim, com fer en aquells temps de penalitats per a les famílies pobres desafectes al règim; la lluita per la subsistència, la fam, les cartilles de racionament, l'estraperlo, els afusellaments... El control de la moral i els costums i també com, tot plegat, va marcar la infància dels xiquets i xiquetes que van patir aquelles diferències econòmiques i de marginació social.

Amb tot el conjunt de testimonis ens trobem amb una confluència d'històries dins uns temes vertebradors i una similitud de vivències on cada individualitat convergeix amb les altres davant uns escenaris constants, que eren els propis de la gent del poble submergits en el discurs de la subsistència. És difícil, delicat, fer inferències com sovint es fan, si primer no escoltem aquestes veus. Quan s'escriu la història, allunyada d'aquesta realitat de la vida quotidiana en uns escenaris concrets, es perd un bagatge de la realitat essencial de la societat. Potser no és d'interés per a la història dels grans esdeveniments, no obstant això, no hem d'oblidar com eixos esdeveniments en un principi naixen i creixen en escenaris pròxims a les persones. Elles en seran protagonistes i una major o menor implicació podrà determinar el seu desenvolupament.

En el cas de la Guerra Civil, l'espai de vida social hi va tenir molt a veure. Mentre els fronts de guerra tenien el seus emplaçaments, hi havia un altre *modus bellicus* en la mateixa societat. En part derivada pels fets del front de guerra, però també amb enfrontaments dins de la societat a causa de

diferències ideològiques i diferències econòmiques rellevants molt sovint relacionades amb les ideològiques, amb penalitats per a la subsistència i condicions de vida indignes, potser més acusades als pobles. Aquestes desigualtats i els privilegis tenien el seu protagonisme, i la sublevació militar va ser l'espurna que va encendre aquest foc i va enverinar aquests malestars més del que ja ho estaven i tot plegat va ocasionar la mort i la desfeta de vides més enllà dels fronts del combat.

Després d'un període considerable d'anys, la perspectiva dels mateixos protagonistes ha evolucionat, però el conflicte emocional en molts casos roman soterrat.

La documentació gràfica aportada està constituïda per fotografies i documents de diferent índole obtinguts mitjançant una recerca en fonts bibliogràfiques, arxivístiques i col·leccions particulars. La documentació que acompanya els testimoniatges ha estat cedida per les persones entrevistades i les seues famílies. Hi ha fotografies personals, cartes o postals d'origen clandestí amb un alt valor representatiu i també pàgines de consells sumaríssims i expedients de responsabilitats polítiques i altres documents procedents de la recerca als arxius. La intencionalitat és anar submergint el possible lector en el context d'aquella època com una forma d'aproximació als seus protagonistes i com a preàmbul a la lectura dels testimoniatges que es presenten.

El valor de les Fonts Orals tal com abordarem a la introducció té diferents vessants i la seua importància de vegades és crucial en la reconstrucció històrica. Les veus orals, en principi, han estat una eina en la transmissió de tradicions, costums, sentiments, formes de vida; tota una empremta de la cultura popular. Com va manifestar Bernat Capó: *les antigament denominades auques eren l'únic mitjà d'informació a l'abast de la gent i després que aparegué la premsa escrita mantingueren la vigència atès l'alt grau d'analfabetisme imperant* (1999, II, 19).

Al Castelló dels anys trenta la vida de la ciutat discorria enfonsada en la seua realitat social, política i econòmica de

caràcter plural. El cop d'Estat de juliol del 1936, la Guerra Civil que desencadenà i la dictadura del règim de Franco, va emmudir-la i finalment va restar ignorada i esbiaixada. Es tracta de donar una justa oportunitat a les persones que patiren situacions de violència política continuada on el patiment i la por s'acumularen fins a límits insospitats. En els casos de desaparicions a més de la pròpia pèrdua s'afegí el fet de no saber com la persona va desaparèixer; no se li va poder fer un enterrament segons els costums, no va poder rebre un suport social dels amics, dels ciutadans.

La vida en un clima de repressió feu que la víctima el seu entorn fos soterrat en el temps; atacats pel sistema patiren el major dany possible; l'aïllament i el bloqueig de les emocions lògiques d'un dolor, tot això els suposà una destrossa personal i social. Les conseqüències psicològiques de la Guerra Civil i la postguerra amb l'aferrissada repressió, el silenci i els traumes han tingut el seu procés de transmissió durant tres generacions, al llindar de quatre, on tots els records negats han estat a l'inconscient de cada persona, un lloc on la memòria és indispensable.

Però aquesta pàgina històrica, malgrat l'exercici sistemàtic de negació, ocultació i marginació, va perdurar i la seua petjada ferma i indeleble va romandre amb la transmissió d'uns valors, aquells que malauradament de sobte es van perdre. Durant aquests anys s'ha donat legitimitat a aquesta memòria plasmada en els testimoniatges de veus que havien estat emmudides, i no hi ha identitat sense memòria. La memòria d'aquests fets és sovint dolorosa i amb aquest dolor, les persones tenen el dret a plasmar-la; és per això que s'hi aferraran i la defensaran si algú els la vol robar, esborrar o mutilar.

Eduardo Galeano ens parlava de diferents cares de la memòria: la memòria trencada, cremada, porfidiejada, mala, viva (Galeano 1997). Conscients de totes aquestes memòries ens hem situat també en la viva perquè no volem que la memòria d'uns s'impose com la de tothom. Com ens deia també Montserrat Roig, pionera en la seua defensa durant els anys setanta: «El

lector posseeix les paraules i desafia allò que no té fi, accepta la sordidesa i la bellesa, perquè tot és una sola cosa, i sobretot recorda, perquè abans algú ha recordat» (Obiol 1997).

Per acabar, vull abordar suscitantment la significació del procés de construcció de la pau. Durant tots aquells anys hem escoltat amb freqüència les paraules de veritat, justícia i reparació en els àmbits memorialistes. La interacció dels continguts ímplicits en aquestes paraules hauria d'estar en eixa reconstrucció de la pau. Tots som sabedors al marge de les ideologies que, durant més de 80 anys des del conflicte, no s'ha produït aquesta interacció. La veritat no ha estat reconeguda a l'alçada necessària, sí amb certa miopia amb reminiscències de negacionisme, la justícia ha tingut una anadura curta, la reparació en conseqüència no ha estat tal reparació. Les ferides no es van tancar ni tant sols ho estan adientment en aquets moments, malgrat la quasi total desaparició de tota una generació presencial del conflicte. No ho estan perquè s'ha trasmés el trauma tant amb la paraula com igualment amb el silenci. S'ha trasmés per tot arreu la repressió i la por, no ja la física, sinó la por a parlar, a conèixer la veritat i a recordar per a saber el que realment va succeir. És més, quan historiadors de prestigi parlen, de sobte es crea la necessitat de callar i/o contradir-los amb moviments de revisionisme històric mirant de justificar allò injustificable.

Durant la llarga dictadura es va viure una paròdia nascuda de la mentida com, entre altres, aquells 25 anys de pau de la dictadura de Franco, que malauradament ben bé recorden les víctimes, amb una ignorància instal·lada que avergonyís les consciències. Potser la por heretada, trasmesa en l'educació i al si de la societat és més present del que som conscients. Encara se sent l'amenaça quan determinades veus s'alcen i creixen dins del conjunt de la societat, amb certa presència fantasmal, i llavors una certa part de la societat encara creu en eixa visió quimèrica, il·lusòria i enganyosa dels fantasmes.

Introducció

La utilització de les fonts orals en la investigació històrica, sobretot a la segona meitat del segle XX, no va ser inicialment ben rebuda per la comunitat acadèmica. L'any 1975, enmig d'aquest context de controvèrsia sobre la utilitat de la història oral, es va organitzar als Estats Units una taula redona amb el tema «Història oral, una nova metodologia per a la investigació històrica», i l'any següent es va portar a terme a Bolonya (Itàlia) el Primer Congrés Internacional d'Història Oral amb el títol «Antropologia i història. Fonts orals».

Aquests dos esdeveniments marquen l'inici d'una nova etapa. Així, de manera generalitzada, des de 1975 s'estableix a tot el món la història oral com un camp d'investigació. La seua institucionalització es consolida definitivament quan el 1996, a la ciutat sueca de Göteborg, té lloc el IX Congrés d'Història Oral, i en finalitzar la trobada es funda l'Associació Internacional d'Història Oral i és nomenada presidenta de l'associació, la historiadora catalana Mercè Vilanova, fundadora també de la revista *Historia, Antropología y Fuentes Orales*. Ens relata la duresa de la dictadura i la seua repercussió en el desenvolupament de les fonts orals (1995, 95-116):

La dureza de las condiciones de vida impuestas a una mayoría del pueblo español, desde 1939 como mínimo, impidieron el desarrollo generalizado de las fuentes orales de la llamada historia populista. Por otra parte, la historiografía franquista trataba de impedir una historia escrita y dicha en libertad, sumiendo a las gentes en el silencio y vetando las fuentes orales en los archivos,

muchos de ellos custodiados por mandos policiales. La dictadura, con sus miedos y sus secuelas, retrasó la creación de fuentes orales y la oposición al franquismo no produjo esta historia propia. [...] Así, este contexto socio-político explica que las fuentes orales hayan estado prácticamente ausentes en los debates historiográficos. [...] Cuando surgen lo hacen en las llamadas «nacionalidades históricas», Cataluña, País Vasco, Galicia, y en Madrid, capital del Estado [...] también por temor a que la represión franquista destruyera la documentación escrita. Lo hicieron en torno a las asociaciones de vecinos, en las escuelas de educación de adultos [...] siempre en torno a los temas de guerra civil, resistencia, exilio y represión, migraciones, cotidianidad, trabajo e historias de mujeres.

Durant la dècada dels setanta als vuitanta del segle XX, les fonts orals es van utilitzar a l'entorn de determinades estratègies: com a base i quasi com a font única per recrear ambients i aspectes subjectius dels esdeveniments. Ronald Fraser és l'historiador que més ha seguit aquest enfocament en els seus treballs. A partir dels anys vuitanta, hi ha una proliferació de fonts orals i una obstinació per la seua qualitat. Ens trobem davant un tipus d'història popular que va obrir un camí sobre l'estudi de la República, la guerra civil i el primer franquisme, molt important per l'empremta que ha deixat en les mentalitats i per marcar profundament el segle XX.

La idea del testimoni oral va adoptar una dimensió política orientada a la protecció dels històricament oprimits. Havia de ser una història militant i políticament compromesa. L'expansió, durant dècades, de les fonts orals ha anat creant nous desafiaments, com ara el manteniment del compromís de denúncia de problemes socials i la necessitat d'unes pautes clares per perseverar-les i arxivar-les. A vegades les fonts orals són l'única possibilitat de plasmar unes identitats i donar-hi una projecció social, no solament per la seua absència de veu sinó també per la insensibilitat dels mitjans de comunicació envers certes qüestions; d'aquesta

manera, en aquests casos límits les fonts orals tendeixen a constituir-se en una denúncia social. També ens introduïxen en altres conceptes, altres visions, i aquesta denúncia dels febles pot ser útil políticament.